

- ретроспективі / [Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є.]. – К.: Наук. думка, 2004. – Т. 2. – 531 с.
3. Тихий О. Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області / О.Тихий // Олекса Тихий: Думки про рідний Донецький край / [упоряд. В. В. Овсієнко, М. В. Олійник, В. Ф. Півень, Є. Б. Фіалко]. – Донецьк : Донеччина, 2012. – Т. 1. – 416 с.;
 4. Тихий О. Думки про рідний донецький край / О. Тихий // Олекса Тихий: Думки про рідний Донецький край / [упоряд. В. В. Овсієнко, М. В. Олійник, В. Ф. Півень, Є.Б. Фіалко]. – Донецьк : Донеччина, 2012. – Т. 1. – 416 с.;
 5. Тихий О. Редакції газети «Радянська освіта» / О. Тихий // Олекса Тихий: Думки про рідний Донецький край / [упоряд. В. В. Овсієнко, М. В. Олійник, В. Ф. Півень, Є. Б. Фіалко]. – Донецьк : Донеччина, 2012. – Т. 1. – 416 с.
 6. Тихий О. Думки про рідний донецький край...– С. 55.
 7. Там само. – С. 52.
 8. Там само.
 9. Тихий О. Редакції газети «Радянська освіта» ...– С. 34.
 10. Тихий О. Роздуми про українську мову та культуру...– С. 18.
 11. Тихий О. Редакції газети «Радянська освіта» ...– С. 33.
 12. Тихий О. Роздуми про українську мову та культуру ...– С. 20-21.
 13. Тихий О. Думки про рідний донецький край ...– С. 61.
 14. Тихий О. Роздуми про українську мову та культуру ...– С. 26.
 15. Тихий О. Редакції газети «Радянська освіта»...– С. 34.
 16. Тихий О. Думки про рідний донецький край...– С. 48-49.
 17. Там само. – С. 49.
 18. Там само. – 48.
 19. Тихий О. Редакції газети «Радянська освіта» ...– С. 32.
 20. Тихий О. Роздуми про українську мову та культуру...– С. 22.
 21. Тихий О. Думки про рідний донецький край ...– С. 38.
 22. Тихий О. Роздуми про українську мову та культуру ...– С. 26.
 23. Там само. – С.23-24.
 24. Тихий О. Редакції газети «Радянська освіта» ...– С. 35-36.
 25. Тихий О. Думки про рідний донецький край ...– С. 64.

Надійшла до редакції 21.10.2014 р.

ББК 930.253:352

ВІЙСЬКОВІ ЖУРНАЛИ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНСПЕКЦІЇ «ПІВДЕНЬ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ОСТАРБАЙТЕРІВ ДОНЕЧЧИНИ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

О.С. Мармілова

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню військових журналів економічної інспекції «Південь» на предмет інформативності щодо проблеми відправлення цивільного населення Донеччини на примусові роботи до гітлерівської Німеччини. Автором робиться огляд тривалості та авторства документів, проводиться їхній джерелознавчий опис та аналіз, визначаються інформативні блоки у висвітленні теми, зокрема такі як причини і початок вербування, підготовчо-організаторські роботи окупаційних органів, їхню взаємодію між собою та з вищим керівництвом з даного питання.

Ключові слова: остарбайтер, діловодні документи, військові журнали, німецькі окупаційні органи, джерелознавчий аналіз.

Економічна інспекція «Південь» належала до структури німецьких окупаційних органів, відповідальних за експлуатацію захоплених територій, одним із завдань якої було використання робочої сили у сфері своєї компетенції, до якої входила і територія Сталінської області. Документи, що відклалися у результаті її діяльності, мають особливу цінність і мало вивчені дослідниками.

Військові журнали економічної інспекції «Південь» використано у дослідженні Павла Поляна, зокрема у контексті висвітлення вербувальних кампаній на теренах Сталінської області, однак предметом окремого дослідження вони не ставали [1]. Метою даної статті є аналіз військових журналів як джерела до вивчення історії остарбайтерів Донеччини. Автор ставить за завдання дати загальну характеристику цих матеріалів і визначити їхні інформативні можливості.

Військові журнали економічної інспекції «Південь» і додатки до них належать до діловодних документів німецьких окупаційних органів і знаходяться на зберіганні у військовому архіві м. Фрайбург, структурному підрозділі Федерального архіву Німеччини. Усього виявлено 8 військових журналів. Перший з них розпочато 9 червня 1941 р., від початку створення Економічної інспекції, і завершено 12 січня 1942 р. Хронологічно він охоплює понад 6 місяців, однак подією мало насичений, більшість інформації стосується розбудови та пересування самої Економічної інспекції. Часові рамки другого журналу – два з половиною місяці, наступні велися поквартально. Основний автор – гауптманн Зіер, на короткі проміжки часу (від половини до одного з половиною місяці) журнали вели майор Кутцлеб та старший лейтенант Райтер.

Військові журнали являють собою канцелярські книги форматом А4 з твердою картонною обкладинкою. Текст машинописний, папір цупкий, поживклий з часом, але стан збереження добрий, згасання тексту відсутнє. Матеріал викладений поденно у вигляді таблиці з трьома стовбцями – день/година, опис події, зауваження. Опис подій дня вівся зв'язним текстом, розділеним лише абзацами, відсутнє виділення тематичних блоків, наприклад за окремими структурними підрозділами інспекції. Більшість журналів наприкінці мають окремо виділені підсумки роботи за звітний період, з характеристикою її успішності та основними досягненнями в окремих підрозділах організації та напрямках роботи.

Перша згадка про можливість використання робочої сили окупованих територій безпосередньо у промисловості Третього Рейху з'являється на сторінках військового журналу №1 у записі від 8 вересня 1941 р.: «...Повсемістно напружене становище з робочою силою в інспекції з озброєнь у вітчизняних районах вимагає також використання російських фахових робітників у Німеччині на військових заводах» [2]. Одночасно даний запис розкриває причини, які спонукали німецьке керівництво перейти до подібної практики. Далі повідомляється, що «відділ праці Економічної інспекції «Південь» уповноважений спочатку перевезти шахтарів для Рурського вугільного басейну... Підготовчі роботи вже у процесі» [3]. Наприкінці року інспекція вже звітувала про успішне проведення даного заходу. Так було покладено початок вивезенню населення окупованої України на захід.

Цивільне населення окупованих територій, яке залучалося до роботи у Німеччині, на сторінках перших військових журналів фіксується під назвою «фаховий робітник». Військові журнали економічної інспекції «Південь» містять інформацію про підготовку до експлуатації трудових ресурсів території, що входила до сфери її компетенції. За даними військового журналу №1 серед завдань, якими опікувався відділ праці у другій половині 1941 р., було створення мережі бірж праці та повне охоплення ними наявних

трудоу резервів, що включало покартковий перепис робітників відповідно до спеціальностей. Відповідальні установи з самого початку готувалися до значних складнощів у наборі фахових робітників, значна частина яких була евакуйована або призвана до радянської армії. Наприклад, за даними військового журналу №1 з одного лише Маріуполю було вивезено до Уралу 40 000 фахових робітників [4]. У подоланні даних складнощів особлива роль покладалася на раціональне працевикористання, тобто розподіл на роботи відповідно до фаху та спеціальності особи. Певним підсумком підготовчої діяльності відділу праці можна вважати наступний запис «... До кінця 1941 р. розбудова бірж праці зайшла так далеко, що підготовка до відправки робітників вже може бути здійснена» [5].

Деяку інформацію щодо подальшої розбудови системи управління трудовою діяльністю на території компетенції економічної інспекції знаходимо у військових журналах №4 та №5. Зокрема у записі від 30 червня 1942 р. повідомляється, що на той момент було сформовано 40 бірж праці з 19 відділами, які діяли в районі інспекції та керувалися службовцями військового управління, а 28 серпня того ж року бірж праці нараховувалося вже 69 з 85 відділами [6]. В реалізації завдань окупаційної адміністрації взагалі і щодо набору робочої сили, зокрема, важливе місце відводилося співпраці установ. Відомості щодо регулювання таких взаємовідносин також містяться у військових журналах. У записі від 30 квітня 1942 р. повідомляється, що групою армій «Південь» було наказано польовим комендатури надавати допомогу економічним командуванням у залученні робітників, які мають бути відправлені до Рейху, їх підготовці до відправлення та забезпеченні харчуванням. У записі від 23 грудня 1942 р. повідомляється про «переговори відділу праці з польовою комендатурою Донець щодо спільної роботи місцевих і польових комендатур з службами по використанню робочої сили у галузі вербування бажаючих співпрацювати з поміж місцевого населення» [7].

Економічна інспекція була проміжною установою, яка отримувала розпорядження та накази від вищих органів. Зокрема для відділу праці такими виступали Економічний штаб «Схід» і Головний уповноважений з використання робочої сили, у свою чергу, видаючи службові інструкції підзвітним установам, передусім, економічним командуванням з їхніми відділами праці та біржам праці. Процес вербування робітників також регулювався цілою низкою службових інструкцій, повідомлення про надходження і видання яких складають окремий інформативний блок військових журналів економічної інспекції, що дозволяє відтворити його організаційний бік і регіональних зріз.

Даних про розпорядження Економічного штабу «Схід» щодо питань використання робочої сили небагато і вони мають незначні інформативні можливості. У записі від 26 січня 1942 р. міститься наступне розпорядження: «усіх придатних військовополонених направити на виробництво озброєння та у військову промисловість» [8]. Інші документи, що надходили зі штабу, являли собою накази щодо виконання так званих програм Ф. Заукеля, тобто окремих вербувальних кампаній з визначеним терміном і нормами на кількість робітників, закріпленими за окремими окупованими районами.

За період першої програми Заукеля (квітень – вересень 1942 р.) військові журнали містять небагато згадок про розпорядження щодо її виконання від Генерального уповноваженого та від Економічного штабу «Схід». Тоді як за час другої програми (вересень 1942 р. – січень 1943 р.) наявні численні згадки про надходження різноманітних наказів, вказівок і службових інструкцій, головним чином, безпосередньо від Ф. Заукеля і лише незначна частина опосередковано через штаб. Головний зміст таких документів – норми щоденної відправки робітників або норми на вивезення з території інспекції певної кількості робочої сили до визначеного терміну. Один з таких проміжних термінів припадає на середину другої програми Заукеля, тобто

на листопад 1942 р. У записі від 2 листопада 1942 р. військового журналу №5 повідомляється про наступну норму: «За наказом Економічного штабу «Схід» необхідно за програмою Генерального уповноваженого з використання робочої сили до кінця листопада 1942 р. відправити до Рейху 100 000 остарбайтерів з району економічної інспекції Дон-Донець. Якщо врахувати робітників, які на даний момент вже відправляються до Рейху, залишається кількість в 55 тис. остарбайтерів до кінця листопада. Вони мають бути доставлені з економічних командувань Ростов, Харків, Ворошиловград, Чернігів, додатково до попередніх норм» [9]. Даний запис демонструє, що отримавши загальну норму, економічна інспекція самостійно розподіляла її на підлеглі економічні командування відповідно до ситуації. Саме на тиліві райони групи армій «Південь» покладалися головні надії у залученні робітників для Рейху. Про це свідчить і норма в 100 тис. осіб, що було покладено на економічну інспекцію, адже це п'ята частина загальної кількості остарбайтерів, яку Ф.Заукель планував залучити протягом другої програми.

Записи військових журналів цікаві тим, що не лише дають відомості про розпорядження Заукеля, але й відповідь інспекції на них, тобто показують взаємодію установ. Наприклад, у період апогею другої програми, у записі від 23 листопада 1942 р. на повідомлення про нові вимоги Генерального уповноваженого, зокрема про відправлення з території інспекції 10 поїздів з робочою силою щоденно, «економічна інспекція Дон-Донець висловлює заперечення, що з урахуванням складнощів примусового вербування робочої сили та пасивного опору, набір такої великої кількості робітників для Рейху є повністю виключеним». Однак, необхідність виконувати взяті на себе перед безпосередньо А. Гітлером зобов'язання у наборі 500 тис. остарбайтерів спонукали Ф. Заукеля збільшувати тиск на органи управління економічними резервами окупованих територій. У записі від 5 грудня 1942 р. повідомляється про те, що Генеральний уповноважений з використання робочої сили вимагає, щоб з району інспекції Дон-Донець з 1 грудня 1942 по 20 січня 1943 рр. було відправлено до Рейху в загальній кількості 55 тис. остарбайтерів [10]. Однак вже через 3 дні надійшло розпорядження Ф. Заукеля, яке суперечить останньому, а саме про відправлення всіх вербувальників інспекції у кількості 131 особи у різдвяну відпустку. Відділ праці акцентував увагу на даних протиріччях, вказавши, що «через ці обставини виконання нових норм стане неможливим» [11].

Таким чином, на період другої програми Заукеля припадає найбільша кількість розпоряджень, наказів і службових інструкцій від Генерального уповноваженого до економічної інспекції «Південь», перш за все з нормами на кількість робітників, яких необхідно відправити до Рейху за певний часовий проміжок. Адже саме тоді установи, відповідальні за вербування робочої сили наштовхнулися на значні проблеми, будучи далеко не завжди в змозі забезпечити таку кількість робітників, що вимагалася від них вищими органами, зокрема безпосередньо Генеральним уповноваженим з використання робочої сили. Протиріччя між вимогами керівників з працевикористання і реальної ситуації та труднощів, з якими зустрічалися виконавці середнього та нижчого щаблів, демонструють записи військових журналів.

Розпорядження, які зі свого боку надавала група праці економічної інспекції підконтрольним їй економічним командуванням і біржам праці, стосувалися конкретних проблем, пов'язаних з процесом вербування та його покращенням: організації системи поштового зв'язку, медичних оглядів перед відправкою до Німеччини, розроблення переліку речей, які мав узяти з собою завербований (найчастіше це були предмети посуду), регулювання першочерговості виконання тих чи інших завдань та ін. Наприклад, у лютому 1942 р., на самому початку вербувальної кампанії, розпорядження стосувалися підготовчо-організаторських питань:

налагодження регулярного контролю поштового зв'язку та використання робітників, що працюють не за фахом, за спеціальністю.

Військові журнали можуть слугувати джерелом до вивчення механізму прийняття рішень на внутрішньовідомчому (в межах самої економічної інспекції, окремих її підрозділів, зокрема групи праці) та міжвідомчому рівнях, допомагають визначити місце у даному процесі колективної форми прийняття рішень, таких як наради, засідання, обговорення. Наради найчастіше скликалися з нагоди приїзду вищих посадовців Рейху і присвячувалися узгодженню загальних напрямків роботи. Наприклад, на нараді 18 липня 1942 р. з нагоди приїзду Міністеріальдиректорів Грамш і Ріке, Міністерських радників Кемна та Рентроп, за присутності шефгруп економіки та сільського господарства відбувалось обговорення нагальних проблем щодо грошової та цінової політики, використання та оплати праці членів монопольних підприємств, перевезення робітників до Рейху та транспортного становища [12].

Військові журнали економічної інспекції слугують джерелом не лише щодо її розпорядчої функції, але й контролюючої, основними формами якої були інспективні поїздки до підпорядкованих інстанцій. Наприклад, 15 квітня 1942 р. було перевірено роботу біржі праці міст Сталіна та Маріуполя. З 15 по 24 червня 1942 р. «КВА-шеф Кох здійснив інспекційну поїздку по підпорядкованим інстанціям в Запоріжжі, Сталіно, Маріуполі, Таганрозі, Сімферополі, Керчі та Кременчузі за дорученням Інспектора економіки в межах підготовки розпорядження інспекції щодо забезпечення харчуванням працюючого в інтересах Німеччини цивільного населення, чий родичі були завербовані для праці в Рейху» [13]. Крім того, військові журнали містять інформацію про кадрову політику економічної інспекції, в основному щодо призначення, звільнення або переведення керівників окремих її відділів та економічних командувань. У записі від 15 жовтня 1942 р. повідомляється про підвищення пана Шнурр, керівника групи праці економічного командування Сталіна, який перейняв справи керівника шефгрупи праці економічної інспекції Дон-Донець [14].

Отже, військові журнали особливо багаті на інформацію щодо розгортання та перебігу процесу вербування робітників до Рейху, загалом по інспекції та в окремих її районах, зокрема на теренах Сталінської області. За їхньою допомогою можна простежити зміну векторів трудової політики за весь термін окупації, її успіхи та труднощі за окремі періоди (квартали), визначити особливості організаційної роботи установ та їхньої взаємодії у питаннях трудової політики.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются военные журналы экономической инспекции «Юг» как исторический источник по проблеме депортации населения Сталинской области на принудительные работы в Германию. Данный вид документов использовался учеными как источник по проблеме оstarбайтеров, но сам не становился предметом научного анализа. Автор рассматривает хронологическую принадлежность и авторство документов, производит их источниковедческое описание. В статье определены основные информационные блоки, представленные во всех военных журналах. Во-первых, это причины и начало вербовочных кампаний та территории юрисдикции экономической инспекции «Юг». Первое упоминание о возможности использования местного населения на работах в Германии относится к 8 сентября 1941 г. по причине нехватки немецких рабочих в инспекции по вооружению. Во-вторых, освещение подготовительной работы и обеспечение инфраструктуры вербования: организация и комплектация служащими бирж труда, подготовка к возможным сложностям, прежде всего по причине эвакуации значительной части населения. На первых этапах предполагалось компенсировать данную проблему рациональным использованием той

рабочей силы, которая находилась в наличии. Основными органами, ответственными за набор работников, определялись подотчетные экономические командования. В-третьих, раскрытие взаимодействия немецких оккупационных органов между собой в вопросах, связанных с набором рабочей силы, прежде всего определение ее необходимого количества, сроков набора и его методов, которые регламентировались целой серией служебных инструкций и сообщений. Экономическая инспекция, будучи промежуточным учреждением, с одной стороны получала распоряжения и приказы от вышестоящих органов (экономический штаб «Юг», главный уполномоченный по использованию рабочей силы), с другой издавала служебные инструкции подотчетным организациям, прежде всего экономическим командованиям с их отделами труда и биржами труда. В-четвертых, раскрытие механизма принятия решений на внутренне- и межведомственном уровнях. В-пятых, осуществление инспекцией контроля за выполнением своих распоряжений, основными формами которого были инспекционные поездки в подотчетные инстанции, в нашем случае в Сталино. В-шестых, освещение кадровой политики относительно назначения, увольнения либо перевода лиц, ответственных за набор работников

Ключевые слова: оstarбайтер, делопроизводственные документы, военные журналы, немецкие оккупационные органы, источниковедческий анализ.

SUMMARY

At the article war diary of economic inspection “South” as a source of the problem of the deportation of the Donetsk region inhabitant to forced work in the Germany are researched. This kind of documents has been already used by historians as a source of this problem, but has not been analyzed as a source. Author considers chronology and authorship of documents, makes its source description. At the article main informational blocks are identified. Firstly, it is a reasons and beginning of recruitment in the territory of economic inspection “South. The first mention about possibility of use of the local population refers to 8. September 1941. The reason was lack of workers in the inspection of armament. Secondly, it is elucidation of spadework and formation of infrastructure, for example, organization of unemployment exchange, preparation to possible complication, caused by evacuation most considerable part of local population. At the beginning, it was supposed to decide this question by efficient organization of laborers available. Economic commands were main institution responsible for recruitment of workers. Thirdly, it was revealed cooperation between occupation organizations relative to recruitment questions, for example quantity of workers, deadlines and methods, which were regulated with ordering instructions and information. On the one hand, economic inspection “South, as a interim organization, received directions from economic staff “South” and main chief of the use of labors. On the other hand issued orders to economic commands, unemployment exchange and its departments. Fourthly, it was analyzed mechanism of decision-making on intradepartmental and interdepartmental level. Fifthly, it is realization control function of occupation organization (inspection tour). Sixthly, it is personnel policy of economic occupation organizations. Description of documents, its peculiarity are made and informational content are determined.

Keywords: forced labourers, business correspondence, war diary, occupation organizations of Germany, source study.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация / П.Полян. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с

2. Budesarchiv/Militärarchiv (BA/MA), RW 31/408, s. 27
3. Там само
4. BA/MA, RW 31/408, s. 77
5. Там само
6. BA/MA, RW 31/411, s. 145
7. BA/MA, RW 31/416, s. 45
8. BA/MA, RW 31/410, s. 62
9. BA/MA, RW 31/416, s. 45
10. BA/MA, RW 31/416, s. 45
11. Там само
12. BA/MA, RW 31/413, s. 16
13. BA/MA, RW 31/411, s. 127
14. BA/MA, RW 31/416, s. 22

Надійшла до редакції 10.05.2014 р.

Історія України

ББК ТЗ (4 УКР55)52-21

ПРОМИСЛОВЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО У ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТ.

Н. Р. Темірова

АНОТАЦІЯ

У статті показано, що промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці на зламі ХІХ–ХХ ст. Потужний розвиток одержала технічна переробка сільськогосподарських продуктів: цукрове, винокурне, тютюнове, борошномельне виробництва. Реалізація промислової продукції приносила поміщикам високі прибутки. Внаслідок поєднання вирощування сільськогосподарської продукції та її переробки поміщицькі господарства перетворювалися на аграрно-промислові комплекси. Внаслідок таких змін поміщик пореформеної доби набував рис капіталіста, підприємця.

Ключові слова: поміщицьке господарство, промислове виробництво, переробна промисловість, прибутковість.

Внаслідок скасування кріпацтва велике (поміщицьке) землеволодіння переживало глибоку видозміну. Втративши, нехай і малопродуктивну, але гарантовану робочу силу, їхні власники постали перед проблемою пошуку нових методів господарювання. Прилаштувавшись до ринкової кон'юнктури, найбільш вправні землевласники не обмежувалися традиційними землеробством і тваринництвом, а все більше уваги приділяли промислому виробництву, оскільки воно давало найвищі прибутки. Внаслідок певної переорієнтації своїх господарств поміщички перетворювалися на господарів підприємницького типу. В результаті економічних перетворень відбувалася їхня соціальна трансформація. Дослідження організації промислового виробництва у поміщицьких маєтках здатне дати відповіді на питання про глибинні перетворення в пореформеному суспільстві, які незабаром призвели до революційного зламу.

Дослідники зверталися до вивчення підприємницької діяльності великих землевласників у контексті проблеми визначення рівня розвитку капіталістичних